

Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadır'un (1806-1825) 1809 Tarihli Bir Tarhanlık Yarlığının Üslubu ve Metindilbilimsel Yapısı^a

Hayrullah KAHYA^{1,b}

¹ Yrd. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü-İstanbul/Türkiye

Başvuru tarihi: 08 Ocak 2017

Düzeltilme tarihi: 09 Mart 2017

Kabul tarihi: 22 Mart 2017

Öz

Bu çalışmada Hive hanlığının (1511-1920) son hanlarından Muhammed Rahim Bahadır Han (1806-1825)'in 1809 tarihli bir yarlığının üslubu ve metindilbilimsel yapısı üzerinde durulmuştur. Söz konusu yarlık 19. yüzyıl Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir tarhanlık yarlığıdır. Çalışmada yarlığın önce üslup özellikleri incelenmiştir. İncelemede yarlığın üslup bakımından intitulation (elkap), arrega (giriş/dua/niyaz/invocatio), promulgatio (bilgilendirme/duyuru), dispositio (talep), narratio (nakil/anlatım), sanctio (tasdik), corroboratio (teyit), datatio (tarih) bölümlerine yer verildiği; locus (yer) bölümünün ise eksik olduğu görülmektedir. Daha sonra yarlığın bağdaşıklık görünümü üzerinde durulmuştur. Bağdaşıklık görünümü yarlığın yinelenmeye dayalı yapısı, art gönderimsel yapısı, bağlantı öğeleri, örtüklük yapısı, eksilteli yapısı, izleksel (tematik) yapısı, dilbilgisel eylem zamanları ve yarlığı bölümlere ayıran belirtiler gibi çeşitli açılardan incelenmiştir. Yarlığın tutarlılık görünümü ise özelleştirme bağlantısı, sebep-sonuç bağlantısı, amaç bağlantısı, zaman bağlantısı, karşılaştırma bağlantısı gibi açılardan ele alınmıştır. Çalışmada yarlığın çeviri yazısı da yapılmıştır. Çeviri yazı verilirken tek sayfadan oluşan yarlığın her satırı yay araç içinde numaralandırılmıştır. Yarlığın tıpkıbasımı çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Muhammed Rahim Bahadır Han, Hive Hanlığı, Tarhanlık Yarlığı, Üslup, Metindilbilimsel Bağdaşıklık

^a Bu çalışma, 20-23 Nisan 2017 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen "2nd International Scientific Researches Congress on Humanities and Social Sciences (IBAD 2017)" Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

^b Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Yıldız Teknik Üniversitesi, Davutpaşa Kampüsü, Eğitim Fakültesi, 34220, Esenler/İstanbul/Türkiye.
e-posta: hayrullahkahya@hotmail.com

Diplomatic Style and Textlinguistic Structure of A Yarlıq of Tarkhanliq (Dated 1809) Belonging to Khan of Khiva Muhammad Rahim Bahadur (1806-1825)

Abstract

A manuscript called yarlıq has been examined in this study. This yarlıq belongs to Muhammad Rahim Khan (1806-1825) who is a khan from of Khiva Khanate (1511-1920) and ordered by him in 1809. This yarlıq is a royal decree related to tarkhanliq and written in Chaghatay Turkish with Arabic alphabet on 19th century. The yarlıq has been analyzed in terms of diplomatic style structure and textlinguistic structure. When its stylistic structure was analyzed it was realized that the yarlıq has all sections (intitulatio, arrega/invocatio, promulgatio, dispositio, narratio, sanctio, corroboratio, datatio) of a yarlıq except locus. After this analysis cohesiveness of the manuscript was discussed in terms of its repetitional structure, anaphorical reference structure, connectoral structure, implicational structure, elliptical structure, thematic structure, grammatical tenses structure, marqueural structure, and cohesion of the manuscript in terms of its privatising link, cause and effect link, purpose link, time link, comparing link. Also its transcription was done designating parenthetically its each line. Besides, facsimile of the yarlıq has been added to this study.

Keywords

Muhammad Rahim Bahadur Khan, Yarlıq of Tarkanliq, Diplomatic Style, Cohesiveness

1. GİRİŞ

Harezmi bölgesinde kurulduğu için *Harezmi Hanlığı* olarak da bilinen *Hive Hanlığı*¹ (1512-1920) 16. yüzyılda Orta Asya'daki Türk birliğinin bozulmasından sonra kurulan üç hanlıktan (Buhara, Hive, Hokand Hanlıkları) biridir. 1860'lı yıllarda Türkmenlerin isyanı gibi bazı olumsuz gelişmeler Hanlığın gücünü azaltmıştır. Bu durumu fırsat bilen Ruslar da Hanlığı 1873'te işgal etmişlerdir. Bir süre Rus hâkimiyeti altında varlığını sürdüren *Hive Hanlığı*, 1920'de resmen ortadan kaldırılmış; yerine *Harezmi Halk Cumhuriyeti* kurulmuştur (Alpargu 2002: 571). 1924'te de bu devlete tamamen son verilip toprakları Harizm, Özbekistan, Türkmenistan ve Kara Kalpakistan arasında paylaşılmıştır (Saray 1998: 170).

Orta Asya, özellikle *Hive Hanlığı* üzerine önemli çalışmaları bulunan bilim adamlarından Yuri Bregel (1925-2016), Orta Asya Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan *Hive Hanlığına* ait 17.-19. yüzyıllara tarihlenmiş otuz adet tarihî belgeyi 2007 yılında yayımlamıştır². Bregel söz konusu çalışmasında ele aldığı ve genellikle Hanlığın diplomasisine ilişkin bu belgeleri Arap harfleri ile yeniden dizmiş, belgelerin kısa bir

tanıtımını yapmış ve içeriğini özetlemiştir. Çalışmasının sonunda belgelerin tıpkıbasımına da yer vermiştir.

Bu çalışmada *Hive Hanlığı* tarihinde önemli bir yere sahip olan Muhammed Rahim Bahadır Han³ (1806-1825)'ın Bregel'in hazırlamış olduğu söz konusu eserde yer alan Cemaziyelâhîr 1224/Temmuz-Ağustos 1809⁴ tarihli bir yarlığının⁵ üslub özellikleri ve metindilbilimsel yapısı ele alınacaktır. Çalışmaya konu olan belge, bir tarhanlık⁶ yarlığıdır⁷. Bregel'in bildirdiğine göre, elimizdeki yarlık Hive Tarih Müzesi'nde 2089 kayıt numarası ile koruma altındadır. Tıpkıbasımdan anlaşılacakla birlikte Bregel, yarlıktaki mühürlerden birinde "Raḥīm Kūlī H(w)ārezm-šāh" yazısının okunduğunu belirtmektedir (Bregel 2007: 19). Yarlığın sağ kenarında okunaksız iki mühür daha bulunmaktadır. Çalışmaya konu olan yarlıkta, Muhammed Rahim Bahadır Han tarafından halife Hz. Ali'nin soyundan geldiği söylenen *Savmaî Ata*⁸ adlı bir evliyanın oğullarından *Yusuf Hoca, Ata Can Hoca, Baba Can Hoca, Geday Hoca, Sikender Hoca, Kalender Hoca, Nuruddin Hoca, Avaz Hoca* ve *Güman Hoca*'ya tarhanlık verildiği anlaşılmaktadır. Yarlıkta adı geçen tarhanlara tüm vergilerden muafiyet hakkı tanınmış ve onlara devlet memurları tarafından herhangi bir eziyet edilmemesi veya güçlük çıkarılmaması da buyurulmuştur. Bu çalışmada yarlığın önce üslup özellikleri, daha sonra metindilbilimsel yapısı incelenmektedir.

2. YARLIĞIN ÜSLUP ÖZELLİKLERİ

Yarlıklar konularına, amaçlarına ve dönemlerine göre az çok farklılık göstermekle birlikte yüzyıllar süren devlet geleneği içinde kalıplaşmış şekilleriyle yazılacaklardır (Özyetgin 1996: 77). Bu yüzden yarlıkları üslup bakımından incelemek demek, bir bakıma bu kalıplaşmış yapı üzerinde durmak demektir.

Yarlıklar genellikle yarlığı yazdıran hükümdarın adından sonra Türkçe kalıp bir ifade olarak *sözüm* şeklinde başlar (Özyetgin 1996: 81). Elimizdeki yarlık ise "Allah" anlamındaki *hū* 'dan sonra *Ebu'l-muzaffer ve'l-manşūr Muḥammed Raḥīm Bahādur ḥān sözümüz* şeklinde başlamaktadır. Hanın adından önceki unvanların olduğu bölüm *intitulatio* (elkap) bölümü olarak değerlendirilebilir. Yarlığın *arrena* (giriş/dua/niyaz/invocatio) bölümünde yüce Allah'a hamd; kurbet (yakınlık) makamını kazanmış Hz. Peygambere tahiyat ve onun âl ve ashabına selam ifade edilmiştir. *Arrena* bölümünden sonra gelen *promulgatio* (bilgilendirme/duyuru) bölümünde hanın kardeş, oğul gibi akrabaları (*karıntaşlar, iniler ve oğullar*), ardından *çaraçu biyeler, dīvānlar, ḥācibler, kāḍīlar, aḳa ve arbāblar, 'ummāllar* ve son olarak Harezm'deki özellikle Hive'deki halka⁹ (*sekene-i Ḥ(w)ārazm hususan Ḥīvaḳ*) hitap etmektedir. *Dispositio* (talep)'yu takip eden *narratio* (nakil/anlatım) bölümünde asıl buyruğun ifade edildiği görülmektedir. Burada han, *Savmaî Ata*'nın oğullarının vermiş olduğu dilekçeye¹⁰ istinaden onların soyunun Hz. Ali'ye -dolayısıyla ehl-i beyte- dayandığını öğrendikten sonra ruhuna hürmet niyetiyle onun dokuz oğluna (*Yusuf Hoca, Ata Can Hoca, Baba Can Hoca, Sikender Hoca, Kalender Hoca, Nuruddin Mahdum, Avaz Hoca ve Güman Hoca*) tarhanlık ve buna bağlı olarak bütün vergilerden muafiyet imtiyazı verdiğini ifade etmektedir. *Dispositio*'nun devamında bu yarlığı görenlerin yarlıkta adı geçenlerin tarhan olduklarını ve vergilerden muaf tutulduklarını bilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda tarhanlardan *'ameldār, ehl-i kalem, elçi, yolçı, bācbān, keştībān,*

koruġbān, dervāzebān, terāzūbān, biy, aravul ve kōtevūl gibi devlet memurlarının herhangi bir vergi talep etmemeleri ve onlara herhangi bir zahmet veya zarar verilmemesi emredilmektedir. Burada devlet memurlarının sōz konusu şahıslardan her yıl tasdikli bir yarlık (*tāze niān*) talep etmemeleri de buyurulmaktadır. Bōylece adı geçen şahıslar be vakit namazdan sonra temiz bir gōnūl ve rahatlık içinde devletin bekası için dua edeceklerdir. Bu bōlūm *sanctio* (tasdik) ve *corroboratio* (teyit) bōlūmlerini oluşturmaktadır. Yarlıġın son bōlūmū *datatio* (tarih)'dur. Buna gōre yarlık, Hicrī 1224 senesinin Cumada's-sani ayında yazılmıştır. Bu tarih Miladī 1809 yılının Temmuz veya Aġustos aylarına denk gelmektedir. Elimizdeki yarlıkta *locus* (yer) bōlūmū yoktur.

Yarlıklar genel olarak *mukaddime kontekst* ve *son protokol* olmak üzere u ana bōlūmde incelenebilir. Elimizdeki yarlıġın *intitulatio, arrenge* ve *promulgatio* bōlūmleri *mukaddime, dispositio, narratio, sanctio* ve *corroboratio* bōlūmleri kontekst; *datatio* bōlūmū ise *son protokol* bōlūmleri içinde deġerlendirilebilir.

Elimizdeki yarlıġın ōvgū ifadeleri dışında sade yazılmış bir metin olduġu sōylenebilir. Ayrıca metnin ieriġine uygun olarak metinde vergi ve devlet yōnetimi ile ilgili birçok terimin getiġi gōrūlmektedir.

3. YARLIġIN METİNDİLBİLİMSEL YAPISI

Batı'da 20. yūzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan metindilbilim (textlinguistics) alımalarının Tūrkiye'de yaygınlaşması bin dokuz doksanlı yıllara rastlar. Metindilbilim, bir metni oluşturan unsurların belli yōntemlerle dilbilimsel açıdan ozūmlemesini ele alan bir bilim dalı olarak tanımlanabilir. Teorik anlamda metindilbilim konusunda ilk çalışan bilim adamlarının başında M. A. K. Halliday ve Ruiya Hasan (1976), Gillian Brown ve Goerge Yule (1986) gibi araştırmacılar gelir. Bu araştırmacılar, cūmlelerin bir metin oluşturabilmesi için cūmlerler arasında baġdaıklık, uyum ve tutarlılık olması gerektiġini ileri sūrmüşlerdir. Metnin bu özellikleri sayesinde okuyucu veya dinleyici, metni daha iyi algılayacak ve metnin geneli ile ilgili varsayımlarda bulunabilecektir (Demirci 2014: 217-218).

Tūrkede "dokuma, dokumacılık" anlamlarındaki *teksti*/kelimesi ile aynı kōke sahip olan *metin* (Fr. texte, Ing. text), -kumaşın ipliklerden dokunarak bir būtūn oluşturması gibi-kendisini oluşturan ögelerin birbirine aşama aşama eklenmesi sūrecinin sonunda ortaya çıkar (Akbayır 2013: 189). Bir metnin bir cūmlerler yıġını olmaktan çıkıp bir *metin* haline gelebilmesi için ierdiġi bazı bilgilerin çeşitli Őekillerde tekrarlanması, bir taraftan da sōzūn bir amaca, bir sona doġru gelişerek ilerlemesi gerekmektedir. Bu, metne yeni ögelerin ve bilgilerin katılması yoluyla yapılır. Bir metin aynı zamanda mantıksal ve anlamsal būtūnlūġe de sahip olmalıdır. Metinde birbiriyle çelişen duygu ve dūūncelere yer verilmemesi, metindeki gōndergelerin dış dūnyanın gerçekleriyle rtūmesi ve mantıksal bir ilişki içinde bulunması gibi özellikler cūmler yıġınlarının bir *metin* oluşturmasını saġlayan etmenlerdendir¹¹ (Onursal 2003: 125).

Metindilbilimsel olarak bir metin, baġdaıklık ve tutarlılık gibi açılardan incelenebilir. Bu çalışmada sōz konusu yarlıġın baġdaıklık ve tutarlılık gōrūnūmū¹² üzerinde durulacaktır.

Metindilbilim ile ilgili çalışmalarda farklı inceleme yōntemlerinin uygulandıġı gōrūlmektedir (bkz. Aydın ve Torusdaġ (2014)). Bu çalışmada, metnin baġdaıklık

görünümleri Günay'a (2003) ve tutarlılık görünümleri ise Subaşı Uzun'a (1995) göre incelenmektedir.

3.1. Yarlığın Bağdaşıklık Görünümü

Bağdaşıklık (cohesion), metni oluşturucu ögelerin yinelenmesi, art gönderim, ön gönderim, eksiltili yapılar, örtük anlatımlar, izlekler ve örgeler, dilbilgisel eylem zamanları gibi çeşitli açılardan incelemeye dayanır (Günay 2003: 52-87). Özne-yüklem uygunluğu, öge eksikliği, gereksiz öge kullanımı, ögelerin yanlış dizimi, gönderim ögelerinin yanlış dizimi, yinelemelerin sıklığı gibi ögeler de bağdaşıklık ögeleri olarak değerlendirilebilir (Karaağaç 2015: 362-363). Bağdaşıklık metnin dilbilgisel özelliklerini, başka deyişle kelime ve kelime gruplarının birbirleriyle ilişkilerini ortaya koyan dilbilgisel seviyeyi temsil eder. Bu, bir bakıma metnin yüzey yapısını ele almak demektir (Demirci 2014: 219).

Bu bölümde söz konusu yarlığın bağdaşıklık görünümü yarlığın yinelenmeye dayalı yapısı, art gönderimsel yapısı, bağlantı ögeleri, örtüklük yapısı, eksiltili yapısı, izleksel (tematik) yapısı, dilbilgisel eylem zamanları ve yarlığı bölümlere ayıran belirciler gibi çeşitli açılardan incelenmiştir.

3.1.1. Yarlığın Yinelenmeye Dayalı Yapısı

Her metinde her türlü dilsel yapı değişik şekillerde metin boyunca yinelenir. Metindeki kişilerin, uzamın, eşyanın, durumun, nesnenin yinelenildiği görülür. Böylece cümleler arasında bağlantı sağlanır (Günay 2003: 61). Bu da metnin bağdaşıklık unsurlarından birini oluşturur:

İmdi bu fermân-ı hümayun-ı 'ālî maẓmûnıġa muṭṭalî' bolġaç bu mezkûr bolġan camâ' atnı (...) *Tâ kim bu mezkûr bolġan cemâ' at tinç köngül ve âsûde-hâṭır bolup ba'da ez-adâ-yı şalavât-ı ġamse bizning du'â-yı devlet-i ebed-muddatımızġa meşġûl bolġaylar (...)*

Yukarıdaki iki cümlede geçen *bu mezkûr bolġan cemâ' at* sözcük öbeğiyle kişilerin yinelenildiği görülmektedir.

(...) muşârun ileyhimlerinin aġvâlġa şâmil kılıp körüp bilip tarġân ve marfû'u'l-ġalem kılduġ. İmdi bu fermân-ı hümayun-ı 'ālî maẓmûnıġa muṭṭalî' bolġaç bu mezkûr bolġan camâ' atnı tarġân ve marfû'u'l-ġalem bilip (...) cümlesinde ise *tarġân ve marfû'u'l-ġalem* bağlama öbeği yapısındaki gönderge yinelenmiştir.

3.1.2. Yarlığın Art Gönderimsel Yapısı

Metindilbilimsel açıdan her metinde art gönderim veya ön gönderimsel birimler bulunabilir. İncelediğimiz yarlıkta art gönderimsel ilişkiler bulunmaktadır.

Art gönderimsel ilişkide metin içinde önce söylenen herhangi bir kişi, izlek, durum, nesne ya da kavram daha sonra aynı yahut farklı şekillerde tekrar eder. Metnin bağlamsal durumu ile ilgili olan bu tür yapılar metnin bağdaşıklık niteliklerinden birini oluşturur. Art gönderimler, adil kullanımı ile art gönderim, sözcüksel art gönderim, gösterilenin

yinelenmesi ile art gönderim, çağrışımsal art gönderim, belirteçle yapılan art gönderim, ortak göndergesi olan art gönderim, çok bağımlı art gönderim ve önvarsayımsal art gönderim gibi kendi içinde çeşitli şekillerde karşımıza çıkabilirler (Günay 2003: 61-66).

Bu çalışmada incelenen yarlıkta sözcüksel art gönderim ile gönderenin yinelenmesi yoluyla oluşturulmuş art gönderim örnekleri bulunmaktadır: (...) *bu uçurda kuşbu'l-evliyā ve senedü'l-etkiyā Şavma't Ata (عليه الرحمة)ning neseb-i mübārekleri hazret-i 'Alī (كريم الله وجهه)ğa yetiše turur. Büzürgvār-ı mezkürning rüh-ı şeriflerin şılap ve hürmet kılıp Yūsuf H(w)āce ve Ata Cān H(w)āce ve Baba Cān H(w)āce ve Gedāy H(w)āce ve Sikender H(w)āce ve Kalendar H(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḥdūm ve 'Avaz H(w)āce ve Gümān H(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları érkeni ḥātır-ı şarīfimizğa ma'lūm bolğan üçün (...)*

Yukarıdaki cümlede önce adı söylenen *Şavma't Ata*'dan daha sonra *büzürgvār-ı mezkürning* ve *büzürgvār* şeklinde söz edilerek art gönderim yapılmıştır.

(...) *Yūsuf H(w)āce ve Ata Cān H(w)āce ve Baba Cān H(w)āce ve Gedāy H(w)āce ve Sikender H(w)āce ve Kalendar H(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḥdūm ve 'Avaz H(w)āce ve Gümān H(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları érkeni ḥātır-ı şarīfimizğa ma'lūm bolğan üçün zerre-i āftāb-ı 'ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḥvālğa şāmīl kılıp (...)* cümlesinde öncelikle *Savmai Ata*'nın oğullarının adı zikredilmiş, akabinde aynı kişilere *muşārun ileyhim* denilerek art gönderim yapılmıştır. Aynı kişilere (...) *İmdi bu fermān-ı hümāyun-ı 'ālī mazmūnığa muṭṭali' bolgaç bu mezkür bolğan camā'atnı (...)* *Tā kim bu mezkür bolğan camā'at tinç köngül ve āsūde-ḥātır bolup ba'da ez-adā-yı şalavāt-ı ḥamse bizning du'ā-yı devlet-i ebed-muddatımızğa meşgūl bolgaylar (...)* cümlelerindeki *bu mezkür bolğan camā'at* göndergesiyle yeni bir art gönderim daha yapılmıştır.

3.1.3. Yarlığın Bağlantı Ögeleri

Metnin bağdaşıklık durumu ve metinde yukarıda sözü edilen “bir taraftan ilerlemenin” metnin yüzeyinde oluşturulması bağlantı ögesi/bağıntılayan dilbilgisel ögelerle sağlanır (Onursal 2003: 127).

Yarlıkta en çok *kim*, *ve*, *u*, *birle* bağlantı ögeleri kullanılmıştır. Bu kullanıma şu cümleler örnek olarak verilebilir: *Ḥamd ol pād-şāhığa kim ṭabaqāt-ı āsmānnı (ولقد زيننا السما و الدنيا) بزينة الكواكب بـ irle müzeyyen kıldı ve taḥiyyat ol ḥabībığa kim ḳurbet maḳāmı ve (السلام) عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته tép mu'ayyen kıldı ve selām anıng āl u aşḫāblarığa kim her birini necm-i ḥādī kıldı.(...) Bes maḳşūd bu muḳaddemedin bu kim ḥürşid-i ḳadr ve āsmān-ı bedr ḳarıntaşlar birle ḥükümet-penāh settāre-sipāh berḥürdār ini ve oğullarğa (...)*

Burada *kim*, *ve*, *u*, *birle* bağlantı ögeleri kendinden önceki göstergenin ayrıntısını ifade ederek veya iki düşüncüyü ya da göstergeyi doğrudan birbirine bağlama görevini üstlenerek metnin bağdaşıklıkına katkı sağlamıştır.

Yarlıkta rastladığımız bir diğer bağlantı ögesi *bes*'tir: *Bes maḳşūd bu muḳaddemedin bu kim ḥürşid-i ḳadr ve āsmān-ı bedr ḳarıntaşlar birle ḥükümet-penāh settāre-sipāh berḥürdār ini ve oğullarğa (...)*

Yukarıdaki cümlede geçen *bes* bağıntılayarı, yüzey yapıda metindeki zamansal değişimi ve gelişimi göstermekle birlikte derin yapıda metne konu olan düşüncenin başlangıcı ile metnin giriş bölümünün ilişkisini sağlamaktadır. Bu yönüyle bu bağıntı ögesinin burada amaç bağıntısı görevinde olduğu söylenebilir.

İmdi bu fermān-ı hümāyun-ı ‘ālī mazmūnıġa muṭṭali‘ bolġaç bu mezkūr bolġan camā‘atnı tarġān ve marfū‘u’l-ķalem bilip küllü tekālīf-i dīvānī ve me’unāt-ı sultānīdin sīvā u müstesnā bilip küllü ‘ameldārlar ķademlerin ve ehl-i ķalem ķalemelerin tarta tutsunlar(...) cümlesindeki *imdi* bağıntı ögesi de metnin üreticisi tarafından alıcısı olan okuyucuya/dinleyiciye bir önceki düşüncenin gereġinin yapılmasını ifade etmek amacını taşımaktadır. Bu bağıntı ögesi, öncesi ve sonrası arasında uslamlama ilişkisi kurmaktadır. Söz konusu bağıntılayanda pekiştirme ve vurgulama işlevi de baskındır.

Yarlıkta geçen bir başka bağıntı ögesi de *Tā kim*’dir. Bu bağıntı ögesi, metinde kendinden önce ve sonra gelen düşünceler arasındaki zamansal süreci göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu bağıntılayanda sonuç işlevi de belirgindir: (...) *her yılda tāze nişān tilemesünler. Tā kim bu mezkūr bolġan cemā‘at tinķ köngül ve āsūde-ġāṭır bolup ba‘da ez-adā-yı şalavāt-ı ġamse bizning du‘ā-yı devlet-i ebed-muddatımızġa meşġül bolġaylar tēp tāriġ-i hicrī ming taķı iki yüz yigirme tōrtde cumāda ‘ş-şānī ayıda mührlik nişān bitildi. Sene 1224.*

Yukarıdaki cümlede geçen bir başka bağıntılayan da *tēp*’tir. Bu bağıntı ögesi burada amaç bağıntısı işlevindedir.

3.1.4. Yarlığın Örtük Yapısı

Bir metinde herşey genellikle tamamıyla ifade edilmez. Dilbilimsel olarak eksik anlatım ya da alıcının çıkarsama yapma veya sezme yoluyla tamamlaması gereken deġişik biçimler olur. Örtükleşme denen bu durum, dolaylı ya da doğrudan ulaşılabilecek bilgiler için kullanılır. Metnin örtük yapısı sezdirimler, çıkarsamalar, önvarsayıtlılar vb. yoluyla ortaya konur. Çıkarsamalar bir çeşit akıl yürütme işidir. Metin içinde açıkta belirtilen göndergelerden yahut metnin muhtemel alıcılarının bildiġi varsayılan kültürel veya ansiklopedik bilgilerden yola çıkarak metinde açıkta söylenmemiş bilgileri ortaya koymak, bir çeşit çıkarsama yapmaktır. Buna önvarsayımsal çıkarımlar da denebilir. Sezdirimler, metnin yapısı içinde anlamsal ve mantıksal akıl yürütme ile kazanılacak ek bilgileri elde etme olarak tanımlanabilir (Günay 2003: 70-72).

Yarlıkta kültürel bakımdan örtük anlatımlara rastlandığı görülmektedir. Bu husus, yarlığın Türk-İslam kültürü ve medeniyetinin hâkim olduğu bir toplumda üretilmesinin bir sonucudur. Yarlıktaki örtük anlatımlara şu örnekler verilebilir:

Hū

Yarlık “o” anlamına gelen “Hū” ile başlamaktadır. Buradaki kelimenin “Allah, Tanrı” anlamında olduğu alıcı tarafından çıkarım yoluyla anlaşılacaktır. Çünkü İslam kültüründe bu kelime “Allah” yerine çokça zikredilir.

Hamd ol pād-şāhīğa kim ṭabaḳāt-ı āsmānı (و لقد زينا السما و الدنيا بزينة الكواكب) birle müzeyyen kıldı ve taḥiyyat ol ḥabībīğa kim ḳurbet maḳāmı ve (السلام عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته) tēp mu‘ayyen kıldı ve selām aning āl u aşḥāblarığa kim her birini necm-i hādī kıldı.

Yukarıdaki cümle dizisinde “Allah”tan *pād-şāh* olarak söz edilmektedir. *ṭabaḳāt-ı āsmān* ise İslam’a göre gökyüzünün yedi kat olduğu inancını ifade etmektedir. (*و لقد زينا السما و الدنيا بزينة الكواكب*) ise Müslümanların kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’den alınmış bir ayettir. Yarlıkta İslam peygamberi Hz. Muhammed’den ise “dost, sevilen” anlamında *ḥabīb* olarak bahsedilmektedir. Çünkü yine İslam’a göre Hz. Muhammed Allah’ın habibidir. *ḳurbet maḳāmı* ve (*السلام عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته*) ifadelerinde ise Hz. Muhammed’in bir mucizesi olarak Mirac’a yükselmesi ile ilgili bir bilgi örtük olarak ifade edilmektedir. Yine İslam’a göre Hz. Muhammed canlı olarak gökyüzüne yükselerek olarak Allah ile görüşmüştür. “Selam sana ey nebi! Allah’ın rahmeti ve bereketi üzerine olsun.” anlamındaki (*السلام عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته*) cümlesi bu görüşme esnasında geçmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber bir hadisinde āl ve ashabının her birinin bir hidayet yıldızı olduğu ifade etmiştir. *necm-i hādī* “hidayet yıldızı” sözcük öbeği bu örtük bilgiyi ifade etmektedir.

(...) *bu uçurda ḳuṭbu’l-evliyā ve senedü’l-etḳiyā Şavma‘ī Ata (عليه الرحمة)ning neseb-i mübārekleri ḥazret-i ‘Alī (كرم الله وجهه)ğa yetiše turur. Büzürgvār-ı mezkürning rūḥ-ı şerīflerin şılap ve ḥürmet kılip (...)* ifadelerinde metin üreticisinin yaşadığı toplum olan Müslüman toplumunda *evliya, etkiya* gibi kişilere ve bunlar arasında özellikle soyu Hz. Ali’ye dayananlara hürmet edilmesi gerektiği sezilmektedir. Soyun Hz. Ali’ye dayanması, kişinin Hz. Peygamberin soyundan gelmesi anlamına geldiği ise çıkarım yoluyla anlaşılmaktadır. İslam inancı, peygamberin soyundan gelenlere saygı göstermeyi gerektirmektedir. Bu örtük bilgi de metnin alıcısı tarafından çıkarsama yoluyla anlaşılmaktadır.

Yarlıkta kültürel örtüklük dışında başka örtük bilgilere de rastlanılmaktadır. Bu bilgilere dilsel, bağlamsal veya durumsal çıkarımlar ya da sezdirimler yoluyla ulaşılabilir:

Bes maḳşūd bu muḳaddemedin bu kim ḥürşid-i ḳadr ve āsmān-ı bedr ḳarıntaşlar birle ḥukümet-penāh settāre-sipāh berḥūrdār ini ve oğullarığa, ‘ālī-maḳām sa‘adet-fercām diyānet ve şecā‘atlık şāyib-rāy ḳaraçu biylerge, zerrin-ḳalem ve müşḳin-raḳam dīvānlar birle āstān-ı felek-iştibāhdā turğan ḥāciplarğa, şerī‘at-si‘ār pürhünergār ḳāzilarığa ve her bābdın vuḳūflıḡ aḳa ve erbāblarığa küllü ‘ummāl [ve] sekene-i Ḥ(w)ārazm ḥuşūşan Ḥīvaḳ (احسن الله احوالهم)ğa (...) cümle dizisinde hitap edilen kişi ve makamların sıralaması tesadüfi değil, belli bir önem derecesine göre olduğu sezdirim yoluyla anlaşılmaktadır. Buradaki dizilişe göre kişi ve makam bakımından en önemli/yüksek/yüce olandan aşağıdaya doğru sıralanmış şu şekildedir: *kardaşlar*¹³ ile *küçük erkek kardeş ve oğullar*¹⁴, *karaçu biyeler, divanlar, hacipler, kadılar, aḳa ve erbablar, bütün ummal ve Harezem, özellikle Hive sakinleri.*

Bu dizilişte de *karındaşlar* ile *küçük erkek kardeş* (ini) ve *oğullar* arasındaki önem farkının azlığı bağıntı öğeleriyle sağlanmıştır. Aynı durum varlığı *aḳa* ve *arbablar* arasında da görülmektedir. Hive sakinlerinin Harezem sakinlerine göre daha önemli olduğu ise *ḥuşūşan* “özellikle” kelimesi ile sezdirilmiştir. Bu durum, Hive’nin başkent olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Yarlıkta tarhanlık verilen kişilerden hiçbir vergi alınmaması ile ilgili emirler sıralanırken devletin resmî postacı veya habercilerinin diledikleri evlere konaklayıp onların hayvanlarından diledikleri ile yola devam edebildikleri bilgisi (...) *élçi ve yolçı barğuçı ve kélgüçi öylerige tüşüp kelle ve qaralarından ulağ tutmasunlar* (...) ifadesinden sezilmektedir. Benzer şekilde (...) *bir habbe bir dīnār tama' u tavaqqu' kılmassunlar* (...) ifadesiyle bazı vergi tahsildarlarının açgözlü oldukları sonucuna ulaşılabılır.

3.1.5. Yarlığın Eksilteli Yapısı

Bir cümlede bir veya daha çok ögenin eksik bırakılması olarak nitelenebilecek eksiklik, bağlamsal bir olaydır. Özellikle konuşma dilinde çok görülür. Özne, yüklem, nesne, tümleş veya tamlayan eksikliği vb. eksilteli yapılara rastlanabilir. Ancak bir cümle içinden kelime ve kelimelerin atılması/eksik bırakılması, cümlede anlam kaybına neden olmayacak şekilde yapılır. Alıcının bu tür eksiklikleri tamamlayabilmesi onun bireysel özellikleri ile ilgili olduğu kadar metnin ifade edildiği dili ve o dilin anlatım imkânlarını bilme derecesiyle de ilintilidir (Günay 2003: 67-69). Yarlıkta geçen özne, yüklem, tümleş, fiilimsi, iyelik eki vb. eksilteli yapıların tümü parantez içinde aşağıda belirtilmiştir:

Hū (Allāh turur)

(Mén) Ebu'l-muzaffër (bolğan) ve'l-mansür (bolğan) Muḥammed Raḥīm Bahādur ḥān (mén). (Bizning) sözüimiz (bu durur kim) ḥamd ol pād-şāhīğa (bolsun) kim (ol) ṭabaqāt-ı āsmānı (و لقد زينا السما و الدنيا بزينة الكواكب) birle müzeyyen kıldı ve taḥiyyat (aning) ol ḥabībīğa (bolsun) kim (Allāh, anı) ḳurbet maḳāmı(ğa mu'ayyen kıldı) ve (السلام عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته) tép mu'ayyen kıldı ve selām aning āl u aşḥāblarığa (bolsun) kim (ol Allāh anların) her birini necm-i hādī kıldı. Bes maḳşūd bu muḳaddemedin bu (durur) kim ḥürşid-i ḳadr (bolğan) ve āsmān-ı bedr (bolğan) ḳarıntaşlar(ımız) birle ḥukümet-penāh settāre-sipāh (bolğan) berḥürdār ini(lerimiz) ve oğullar(ımız)ğa (ma'lüm bolsun kim ve taḳı) 'ālī-maḳām (bolğan ve) sa'ādet-fercām (bolğan) diyānet ve şecā'atlıḳ (bolğan) şāyib-rāy ḳaraçu biyeler(imiz)ge (ma'lüm bolsun kim ve taḳı), zerrin-ḳalem (bolğan) ve müşḳin-raḳam (bolğan) dīvānlar(ımız) birle āstān-ı felek-iştibāhdā turğan ḥācıblar(ımız)ğa (ma'lüm bolsun kim ve taḳı), şerī-at-şi'ār (bolğan ve) pürhünergār (bolğan) ḳāzilar(ımız)ğa (ma'lüm bolsun kim) ve her bābdın vuḳūflıḳ (bolğan) aḳa(larımız)ğa ma'lüm bolsun kim) ve erbāblar(ımız)ğa (ma'lüm bolsun kim ve taḳı) küllü 'ummāl(ımız)ğa ma'lüm bolsun kim ve taḳı) sekene-i Ḥ(w)ārazm(ğa ma'lüm bolsun kim) ḥuşuşan Ḥ(w)āvaḳ (احسن الله احوالهم)ğa (ma'lüm bolsun kim) bu uçurda ḳuṭbu'l-evliyā ve senedü'l-etḳiyā (bolğan) Şavma'ī Ata (عليه الرحمة)ning neseb-i mübārekleri ḥazret-i 'Alī (كرم الله وجهه)ğa yetişe turur. Büzürgvār-ı mezkürning rūḥ-ı şeriflerin şılap ve ḥürmet ḳılıp Yūsuf Ḥ(w)āce ve Ata Cān Ḥ(w)āce ve Baba Cān Ḥ(w)āce ve Gedāy Ḥ(w)āce ve Sīkender Ḥ(w)āce ve Ḳalender Ḥ(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḥdüm ve 'Avaz Ḥ(w)āce ve Gümān Ḥ(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları erkeni (bizning) ḥāṭır-ı şarīfimizğa ma'lüm bolğan için (bizning) zerre-i āftāb-ı 'ināyetimizni muşārın ileyhimlerinin aḥvālīga şāmil ḳılıp (anları) körüp (ve) bilip (biz) tarḥān (kılduk) ve marfū'u'l-ḳalem ḳılduk. İmdi (küllü 'ameldārlar ve ehl-i ḳalem) bu fermān-ı ḥümāyun-ı 'ālī mażmūnīga muṭṭali' bolğaç bu mezkür bolğan camā'atnı tarḥān (bilip) ve marfū'u'l-ḳalem bilip (anları) küllü tekālīf-i dīvānī(din sivā u müsteşnā bilip) ve me'unāt-ı sulṭānīdin sivā u

müsteşnâ bilip küllü ‘ameldârlar qademlerin (tarta tutsunlar) ve ehl-i qalem qalemlerin tarta tutsunlar ve (bu mezkûr bolğan camâ‘at) her yerde êkin êkseler ve (bu mezkûr bolğan camâ‘at) nihâl tikseler (küllü ‘ameldârlar ve ehl-i qalem, anlardın) carîb (tilemesünler) u tanâbâne tilemesünler ve (küllü ‘ameldârlar ve ehl-i qalem, anlarning) yepekleridin mâl almasunlar, élçi ve yolçı barguçı ve kélgüçi (anlarning) öylerige tüşüp (anlarning) kelle(leridin) ve qaralarıdın ulağ tutmasunlar, bâcbân ve keştîbân ve qoruğbân ve dervâzebân ve terâzûbân, biy, qaravul ve kötevül (anlardın) bir habbe (tama‘ u tavaqqu‘ kılmassunlar) bir dînâr tama‘ u tavaqqu‘ kılmassunlar, (bular anlara) hîç vechdın zarar (yétkürüp) u zaħmet yétkürüp âzurde-ħâtır kılmassunlar ve (bular anlardın) her yılda tâze nişân tilemesünler. Tâ kim bu mezkûr bolğan cemâ‘at tinç köngül ve âsüde-ħâtır bolup (bu mezkûr bolğan cemâ‘at) ba‘da ez-adâ-yı şalavât-ı ħamse bizning du‘â-yı devlet-i ebed-muddatımızğa meşğül bolğaylar tēp târîh-i hicrî ming taqı iki yüz yigirme törtde cumâda’s-şânî ayıda (bu) mührlik nişân (küllü ‘ameldârlar ve ehl-i qalem ve sâ’ırağa âgâh bolsun tēp bu mezkûr bolğan camâ‘at üçün bizning cānibimizdin) bitildi. Sene 1224.

3.1.6. Yarlığın İzleksel (Tematik) Yapısı

Metnin teması, onun izleğidir. Öрге ise izleği oluşturan her bir alt ögeye verilen addır. Başka deyişle izlek, örgelerden oluşur. Her metnin tek bir temel izleği olmakla birlikte metinde birden fazla izleğe ve onun alt ögeleri olan örgelere de rastlanabilir. Örgeler ile izlek arasında hiyerarşik bir düzen vardır. Başka deyişle bir izlek, daha geniş yapıdaki bir izleğin alt ögesi olduğunda söz konusu izlek, öрге durumuna geçer. Benzer şekilde bir izleğin örgesi daha küçük bir yapıda örgeleri olabilen izleğe dönüşebilir (Günay 2003: 73-75).

Elimizdeki yarlığın temel izleği, Savmai Ata’nın oğullarına tarhanlık verilmesidir. Bu izleğin örgeleri ise şöyle sıralanabilir:

- Savmai Ata’nın zamanın evliyalardan olması
- Savmai Ata’nın soyunun Hz. Ali’ye dayanması
- Savmai Ata’nın ruhuna hürmet edilmesi
- Yusuf Hacı, Ata Can Hacı, Baba Can Hoca, Geday Hoca, Sikender Hoca, Kalender Hoca, Nuruddin Mahdum, Avaz Hoca, Güman Hoca’nın Savmai Ata’nın oğulları olduğunun öğrenilmesi¹⁵
- Han’ın inayetinin Savmai Ata’nın oğullarına da gösterilerek onlara tarhanlık verilmesi
- Devlet memurlarının söz konusu kişilere gereken ayrıcalığı tanıması

Yukarıdaki örgelerin en sonucusu da temel izleğe bağlı bir alt izlek olarak düşünülebilir. Bu durumda söz konusu izleğin örgeleri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Fermanın devlet memurlarına ulaşınca adı geçen kişilerin tarhan olarak tanınması
- Söz konusu tarhanlık verilenlerin vergilerden muaf tutulması
- Elçi ve yolcuların söz konusu kişilerden vergi veya ulak hayvanı almamaları
- Devlet memurlarının “bir habbe bir dinar” kadar bile onlardan bir talepte bulunmamaları
- Söz konusu kişilere herhangi bir zarar veya sıkıntı verilmemesi
- Söz konusu kişilere verilen yarlığın her yıl onaylı yeni nüshasının (taze nişan) talep edilmemesi

Yukarıdaki Söz konusu tarhanlık verilenlerin vergilerden muaf tutulması örgesi de bir alt izlek olarak düşünülebilir. Bu durumda bu izleğin örgeleri şu şekilde sıralanabilir:

- Söz konusu kişilerin ettikleri ekin veya diktikleri fidanlardan tarım vergilerinin alınmaması
- Söz konusu kişilerin ipekli mallarından vergi alınmaması

Benzer şekilde Söz konusu kişilere herhangi bir zarar veya sıkıntı verilmemesi örgesi de bir alt izlek olarak düşünüldüğünden bu izleğin örgesi şu şekilde olabilir:

- Tarhanlık verilen kişilerin huzur içinde olmaları
- Söz konusu kişilerin beş vakit namazlarından sonra devletin bekası için dua etmeleri

3.1.7. Yarlığın Dilbilgisel Eylem Zamanları

Herhangi bir dildeki eylem çekimleri zamansal bir işleve sahiptir. Bu çekimler cümleler arasındaki öncelik sonralık ilişkilerini açıklar. Eylemler zaman, kip ve görünüş bakımından incelenirler. Metindeki kipsel yapılar, anlatıcının metnin alıcısına karşı takındığı tavır ortaya koyduğu için metnin çözümlenmesi açısından çok önemlidir. Alıcı, kipsel yapılar yoluyla anlatıcının konuya ilişkin tavrını (dilek, bilgilendirme, emir, istek, niyet, beklenti vb.) öğrenme imkânı bulur (Günay 2003: 75-77).

Yarlıkta geçen dilbilgisel eylem zamanları geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamandır. Bir ferman olmasının doğal sonucu olarak yarlıkta emir (buyurma) kipi de sıklıkla kullanılmıştır.

Geçmiş zaman: Yarlıkta eylemin yaptığı işin geçmiş zamanda yapıldığını kesin olarak bildiren belirli geçmiş zaman kullanımına rastlanmaktadır: *Hamd ol pād-şāhīğa kim tabaḳāt-ı āsmānı* (و لقد زينا السماء و الدنيا بزينة الكواكب) *birle müzeyyen kıldı* (belirli geçmiş

zaman) ve taḥiyyat ol ḥabībıḡa kim ḡurbet maḡāmı ve (السلام عليك ايها النبي ورحمة الله وبركاته) tēp mu‘ayyen kıldı (belirli geçmiş zaman) ve selām anıḡ āl u aḡḡāblarıḡa kim her birini necm-i hādī kıldı (belirli geçmiş zaman) (...) büzürgvār-ı mezkūrning rūḡ-ı şerīflerin şılap ve ḡürmet kılıp Yūsuf ḡ(w)āce ve Ata Cān ḡ(w)āce ve Baba Cān ḡ(w)āce ve Gedāy ḡ(w)āce ve Sikender ḡ(w)āce ve Ḳalender ḡ(w)āce ve Nūru‘d-dīn Maḡdūm ve ‘Avaz ḡ(w)āce ve Gūmān ḡ(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları érkeni ḡāḡır-ı şarīfımızḡa ma‘lūm bolḡan üçün zerre-i āftāb-ı ‘ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḡvālıḡa şāmil kılıp körüp bilip tarḡān ve marfū‘u‘l-ḡalem kılduḡ (belirli geçmiş zaman) (...) tāriḡ-i hicrī ming taḡı iki yüz yigirme tórtde Cumāda‘ş-şānī ayıda mührlik nişān bitildi (belirli geçmiş zaman).

Şimdiki zaman: Yarlıkta eylemin içinde bulunulan zaman diliminde başladığını ve sürdüğünü bildiren sürerlilik belirten şimdiki zaman kullanımına rastlanmaktadır: (...) bu uçurda ḡuḡbu‘l-evliyā ve senedü‘l-etḡiyā Şavma‘ī Ata (عليه الرحمة)ning neseb-i mübārekleri ḡazret-i ‘Alī (كريم الله وجهه)ḡa yetiše turur (sürerlilik belirten şimdiki zaman).

Emir (buyurma) kipi: Yarlıkta emir, kuvvetli istek vb. bildiren emir (buyurma) kipine sıklıkla rastlanmaktadır: İmdi bu fermān-ı ḡümāyun-ı ‘ālī mazmūnıḡa muḡḡalı‘ bolḡaç bu mezkūr bolḡan camā‘atnı tarḡān ve marfū‘u‘l-ḡalem bilip küllü tekālīf-i dīvānī ve me‘unāt-ı sulḡānīdin sivā u müsteşnā bilip küllü ‘ameldārlar ḡademlerin ve ehl-i ḡalem ḡalemlerin tarta tutsunlar (buyurma) ve her yerde ékin ékseler ve nihāl tikseler carīb u tanābāne tilemesünler (buyurma) ve yepekleridin māl almasunlar (buyurma), élçi ve yolçı barḡuçı ve kélḡuçı öylerıḡe (15) tüşüp kelle ve ḡaralarındın ulaḡ tutmasunlar (buyurma), bācbān ve keşḡbān ve ḡoruḡbān ve dervāzebān ve terāzübān, biy, ḡaravul ve kötevül bir ḡabbe bir dīnār ḡama‘u tavaḡḡu‘ kılmāsunlar (buyurma), ḡıḡ vechdīn ḡazar u zaḡmet yétkürüp āzurde-ḡāḡır kılmāsunlar (buyurma) ve her yılda tāze nişān tilemesünler (buyurma) tā kim bu mezkūr bolḡan cemā‘at tınc köḡül ve āsūde-ḡāḡır bolup ba‘da ez-adā-yı şalavāt-ı ḡamse bizning du‘ā-yı devlet-i ebed-muddatımızḡa meşḡül bolḡaylar (buyurma).

3.1.8. Yarlıḡı Bölümlere Ayıran Belirticiler

Metni bölümlere ayıran belirticiler anlatının gelişim aşamalarından anlaşılır (Günay 2003: 87). Yarlıktaki bölüm belirticilerine şunlar örnek verilebilir: *bes, imdi, tā kim*.

(...) selām anıḡ āl u aḡḡāblarıḡa kim her birini necm-i hādī kıldı. *Bes maḡşūd bu muḡaddemedin bu kim ḡürşīd-i ḡadr ve āsmān-ı bedr ḡarınḡaşlar birle ḡukūmet-penāḡ settāre-sīpāḡ berḡurdār ini ve oḡullarıḡa (...) muşārun ileyhimlerinin aḡvālıḡa şāmil kılıp körüp bilip tarḡān ve marfū‘u‘l-ḡalem kılduḡ. İmdi bu fermān-ı ḡümāyun-ı ‘ālī mazmūnıḡa muḡḡalı‘ bolḡaç bu mezkūr bolḡan camā‘atnı (...) her yılda tāze nişān tilemesünler. Tā kim bu mezkūr bolḡan cemā‘at tınc köḡül ve āsūde-ḡāḡır bolup ba‘da ez-adā-yı şalavāt-ı ḡamse bizning du‘ā-yı devlet-i ebed-muddatımızḡa meşḡül bolḡaylar (...)*

3.2. Yarlığın Tutarlılık Görünümü

Metnin derin yapısını temsil eden *tutarlılık* (coherence), metnin anlam ve mantık bakımından uyumunu ifade etmektedir. Bir cümleler topluluğunun metin oluşturabilmesi için sadece dilbilgisel düzeyin (bağdaşıklık) uyumluluğu yeterli değildir. Dilbilgisel bakımdan birbiri ile uyumlu olan cümleler konu, anlam ve mantıksal gelişim ve ilişki bakımından da uyumlu değilse bunlar metin oluşturmuş olmazlar. Kısacası bir metnin metnin olabilmesi için birbiriyle dilbilgisel olarak uyumlu olan cümleler topluluğunun konu, anlam ve mantıksal yapı bakımından da uyumlu (tutarlı) olmaları şarttır. Tutarlılık kavramı bir metindeki cümleler arasında sebep, sonuç, zıtlık, şart, gereklilik, mecaz, kinaye, tariz, eşanlamlılık gibi her türlü anlamsal ilişkinin birbiriyle uyumlu olması demektir (Demirci 2014: 219-220). Bir metni yorumlamak ise varsayımlar yapmak yahut metnin anlamına ilişkin genel çıkarımlarda bulunmak demektir. Bu sonuçlardan da bir yargıya, bir düşünceye ulaşılabilir (Günay 2003: 188).

Daha önce de belirtildiği gibi, metindeki mantıksal bağlantı olarak tanımlanabilen tutarlılık, metinselliği sağlamada yalnızca belirli sözel ögeler etkileşimine dayanmadığından bir metnin tutarlılık yapısını ortaya koyma konusunda yapılan yaklaşımlar farklılık gösterecektir (Subaşı Uzun 1995: 110). Bu çalışmada elimizdeki yarlığın tutarlılık görünümü özelleştirme bağlantısı, sebep-sonuç bağlantısı, amaç bağlantısı, zaman bağlantısı, karşılaştırma bağlantısı gibi açılardan ele alınmıştır.

3.2.1. Yarlığın Özelleştirme Bağlantısı

Genel bir göndergenin özelleştirilmesi durumu olan özelleştirme bağlantısı, yarıklıkta hem aynı cümle içinde hem de birleşik cümle dizilerinde görülebilmektedir. Yarıklıktaki alanı giderek daralan bir özelleştirme bağlantısının yapıldığı görülmektedir:

(...) *selām anıng āl u aşhāblarığa kim her birini necm-i hādī kıldı.* cümlesinde tüm sahabelerden sonra her biri ile ilgili bir özelleştirme yapılarak; (...) *küllü ‘ummāl [ve] sekene-i H(w)ārazm huşūşan Hīvaḳ* (...) cümlesinde ise bütün Harezmi’den sonra yönetim merkezi olması hasebiyle en önemli bölgesi olan Hive halkı belirtilerek; (...) *küllü ‘ameldārlar kademlerin ve ehl-i kalem kalemelerin tarta tutsunlar ve her yerde ékin ékseler ve nihāl tikseler carīb u řanābāne tilemesünler ve yepeleridın māl almasunlar, élçi ve yolçı barğuçı ve kélgüçi öylerige tüşüp kelle ve şaralarındın ulağ tutmasunlar, bācbān ve keşībān ve řoruğbān ve dervāzebān ve terāzübān, biy, şaravul ve kötevül bir şabbe bir dīnār řama’ u tavaḳku’ kılmasunlar.* cümlesinde ‘ameldārlar ve ehl-i kalem göndergelerinin *bācbān ve keşībān ve řoruğbān ve dervāzebān ve terāzübān, biy, şaravul ve kötevül* şeklinde özelleştirilerek göndergeler arasında özelleştirme bağlantısı kurulduğu görülmektedir.

Bu örneklerde durumla ilgili ayrıntıların aktarılmasında öbeklerdeki dizilerin akışı bozulmadan göndergeler arasındaki özelleştirme bağlantısına dayanılmıştır. Bu özelleştirme bağlantıları metnin bütününde anlatıcının alıcıya aktardığı bilgilerin daha açık biçimde ifade edilmesini sağlamaktadır.

3.2.2. Yarlığın Sebep-Sonuç Bağlantısı

Yarlıkta tutarlılığın sebep-sonuç bağlantısı kullanılarak sağlandığı örneklere de rastlanmaktadır:

(...) *bu uçurda kütbu'l-evliyā ve senedü'l-etkiyā Şavma'ī Ata (عليه الرحمه)ning neseb-i mübārekleri hāzret-i 'Alī (كرم الله وجهه)ğa yetiše turur. Büzürgvār-ı mezkürning rüh-i şerīflerin şılap ve hürmet kıılıp Yūsuf H(w)āce ve Ata Cān H(w)āce ve Baba Cān H(w)āce ve Gedāy H(w)āce ve Sikender H(w)āce ve Kalender H(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḥdūm ve 'Avaz H(w)āce ve Gümān H(w)āce büzürgvār (عليه الرحمه)ning evlādları érkeni ḥātır-ı şarīfimizğa ma'lūm bolğan üçün zerre-i āftāb-ı 'ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḥvālīga şāmil kıılıp körüp bilip tarḥān ve marfū' u'l-ḳalem kııldıq.*

Yukarıdaki cümle dizisinde hanın Savmai Ata'ya hürmetinin sebebi, onun soyu Hz. Ali'ye dayanan bir evliya olmasıdır. Sözü geçen kişilere tarhanlık verilmesinin sebebi ise onların Savmai Ata'nın çocukları olmalarıdır. Buradaki sebep-sonuç bağlantısı, hanın dinî değerlere saygılı olduğunun bir göstergesi olması açısından değerlidir. Çünkü hanın söz konusu kişilere tarhanlık imtiyazı vermesi, dinî duyguya, düşünceye ve anlayışa dayanmaktadır. Bu bağlantı ilişkisi, metnin bütününde anlatıcının alıcıya metnin oluşturulduğu toplumda genel kabul görmüş kutsal değerler üzerinden bir gönderme yapması açısından ayrıca dikkate değerdir. Böylece metnin alıcılar tarafından daha güçlü bir biçimde benimsenmesi sağlanmaktadır.

3.2.3. Yarlığın Amaç Bağlantısı

Amaç bağlantısı, önceki eylemin sonraki eylemi sonuç belirtmeden bir amaç doğrultusunda yönlendirmesidir¹⁶. Yarlıkta amaç bağlantısı, yarlık verilen kişilerin rahat ve huzur içinde hana ve hanlığın bekasına beş vakit namazlarından sonra dua edebilmeleri amacıyla devlet memurlarının onları kesinlikle rahatsız etmemeleri, onlardan herhangi bir istekte bulunmamaları ve vergi almamaları vb. buyurularak gösterilmiştir:

İmdi bu fermān-ı hümāyun-ı 'ālī maẓmūniğa muṭṭali' bolğaç bu mezkūr bolğan camā'atnı tarḥān ve marfū' u'l-ḳalem bilip küllü tekālīf-i dīvānī ve me'unāt-ı sultānīdin sīvā u müsteşnā bilip küllü 'ameldārlar ḳademlerin ve ehl-i ḳalem ḳalemlerin tarta tutsunlar ve her yerde ékin ékseler ve nihāl tikseler carīb u ṭanābāne tilemesünler ve yepekleridin māl almasunlar, élçi ve yolçı barğuçı ve kélğüçi öylerige tüşüp kelle ve ḳaralarından ulağ tutmasunlar, bācbān ve keştībān ve ḳorugbān ve dervāzebān ve terāzübān, biy, ḳaravul ve kötevül bir ḥabbe bir dīnār ṭama' u tavaḳḳu' ḳılmasunlar, hīç vechdīn zarar u zaḥmet yétkürüp āzurde-ḥātır ḳılmasunlar ve her yılda tāze nişān tilemesünler. Tā kim bu mezkūr bolğan cemā'at tinç köngül ve āsüde-ḥātır bolup ba'da ez-adā-yı şalavāt-ı ḥamse bizning du'ā-yı devlet-i ebed-muddatımızğa meşğül bolğaylar (...)

3.2.4. Yarlığın Zaman Bağlantısı

Metinlerde zaman bağlantısı zaman belirlemesi yapan bir sözlüksel birim olmaksızın metin alıcısının kuracağı/kurabileceği bir içerik bağlantısı ile kurulabileceği gibi

doğrudan bir sözlüksel birimle yüzey metin düzleminde işaretlenerek de kurulabilir. Zaman bağlantılarının kurulmasında bağdaşıklık öğelerinden eylemlerdeki zaman ekleri önemli bir işlev üstlenmektedir (Subaşı Uzun, 1995: 126-129).

Hamd ol pād-şāhīğa kim taḡaḡāt-ı āsmānnı (و لقد زينا السما و الدنيا بزينة الكواكب) birle müzeyyen kıldı ve taḡiyyat ol ḡabībīğa kim ḡurbet maḡāmı ve (السلام عليك ايها النبي و رحمة الله و بركاته) tép mu'ayyen kıldı ve selām aning āl u aḡḡāblarığa kim her birini necm-i hādī kıldı. Cümle dizilerinde *pād-şāh* olarak nitelenen tanrının gökyüzünü yarattıktan sonra *ḡabīb* olarak nitelenen peygambere *ḡurbet maḡāmı* verdiği ve daha sonra peygamberin *āl* ve *aḡḡāblarının* her birini *necm-i hādī* kıldığı belirtilmektedir. Cümle dizilerinde belirtilen üç eylem, zamansal olarak ardışık bir yapı sergilemektedir. Buradaki zaman bağlantısı zaman belirleyici bir sözlüksel birim kullanılmadan yapılmıştır.

(...) *bu uçurda ḡuḡbu'l-evliyā ve senedü'l-etḡiyā Şavma'ī Ata (عليه الرحمة)ning neseb-i mübārekleri ḡazret-i 'Alī (كرم الله وجهه)ğa yetiše turur. Büzürgvār-ı mezkürning rūḡ-ı şerīflerin şılap ve ḡürmet kılıp Yūsuf ḡ(w)āce ve Ata Cān ḡ(w)āce ve Baba Cān ḡ(w)āce ve Gedāy ḡ(w)āce ve Sikender ḡ(w)āce ve Ḳalender ḡ(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḡdūm ve 'Avaz ḡ(w)āce ve Gümān ḡ(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları érkeni ḡāḡır-ı şarīfimizğa ma'lūm bolğan üçün zerre-i āftāb-ı 'ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḡvālīğa şāmīl kılıp körüp bilip tarḡān ve marfū'u'l-ḡalem kıldıḡ.*

Yukarıdaki cümle dizilerinde zaman bağlantısı, dilbilgisel bakımdan sebep edatı olan *üçün*'ün “-dAn sonra” anlamında zaman bağlantısı olarak kullanılması ile sağlanmıştır. Han burada adı geçen kişilerin Savmai Ata'nın çocukları olduğunu öğrendikten sonra onlara tarhanlık verdiği ni ifade etmektedir.

Bu cümle dizilerinin devamında dilbilgisel olarak cümle başı zaman edatı olan *imdi* sözlüksel birimi, “bundan sonra” anlamı ile önceki cümle ile sonraki cümleler arasında zaman bağlantısı kurmuştur. Buradaki zaman bağlantısı “-DIĞIndA, -IncA” anlamlarında dilbilgisel olarak zaman ulacı işlevinde olan *-ḡaç* morfemiyle pekiştirilmiştir. Bu cümle dizisinde Han, bu yarlığı gördükten sonra tüm devlet memurlarının adı geçen kişilere tarhanlıktan doğan tüm imtiyazları sağlamalarını buyurmaktadır:

İmdi bu fermān-ı ḡümāyun-ı 'ālī maẓmūnığa muḡḡalı' bolḡaç bu mezkūr bolğan camā'atnı tarḡān ve marfū'u'l-ḡalem bilip küllü tekālīf-i dīvānī ve me'unāt-ı sulḡānīdīn sīvā u müsteşnā bilip küllü 'ameldārlar ḡademlerin ve ehl-i ḡalem ḡalemelerin tarta tutsunlar (...)

3.2.5. Yarlığın Karşılaştırma Bağlantısı

Yarlıkta karşımıza çıkan tutarlılık bağlantılarından biri de karşılaştırma bağlantısıdır. Yarlıktaki karşılaştırma bağlantısı, iki ayrı göndergenin birbiriyle karşılaştırılması ile değil aynı göndergenin ögesi ile bütünüün karşılaştırılması yoluyla oluşturulmuştur. Bu bağlantının varlığı sayesinde bazı bilgilerin sezdirim yoluyla metin alıcısına aktarıldığı söylenebilir:

Büzürgvār-ı mezkürning rūḡ-ı şerīflerin şılap ve ḡürmet kılıp Yūsuf ḡ(w)āce ve Ata Cān ḡ(w)āce ve Baba Cān ḡ(w)āce ve Gedāy ḡ(w)āce ve Sikender ḡ(w)āce ve Ḳalender ḡ(w)āce ve Nūru'd-dīn Maḡdūm ve 'Avaz ḡ(w)āce ve Gümān ḡ(w)āce büzürgvār (عليه الرحمة)ning evlādları érkeni ḡāḡır-ı şarīfimizğa ma'lūm bolğan üçün zerre-i āftāb-ı

‘ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḥvālīga şāmil kılıp körüp bilip tarḥān ve marfū‘u’l-ḳalem kılduḳ.

Yukarıdaki cümle dizisinde metin üreticisi, *zerre-i āftāb-ı ‘ināyet* kelime öbeğinde geçen *zerre* sözlüksel birimi ile metin alıcısına söz konusu bu tarhanlık imtiyazının -ki çalışmanın giriş bölümünde değinildiği gibi bu imtiyaz oldukça önemlidir.- güneş gibi olan lütfunun (*‘ināyet*) sadece bir *zerresini* gösterdiğini belirtmektedir. Bu sözlüksel birimden sezdirim yoluyla hanın başkalarına da bu tür ihsanlarda çokça bulunduğu anlaşılmaktadır. Metin alıcısı, bu sonuca metin dışı bilgilerinin de yardımıyla kolayca ulaşabilmektedir. Nitekim Muhammed Rahim Bahadır Han’ın başka tarhanlık yarlıkları olduğu metin dışı bir gerçekliktir.

4. YARLIĞIN ÇEVİRİ YAZISI

Bu bölümde çalışmada ele alınan tarhanlık yarlığının çeviri yazısı yapılmıştır. Ele alınan metin, tek sayfadan oluşmaktadır. O yüzden burada metnin sadece satırları numaralandırılmıştır. Metinde geçen Arapça söz veya öbekler parantez içinde ve Arap harfleri ile dizilmiştir.

(1) *Hū*

(2) *Ebu’l-muzaffar ve’l-manşūr Muhammed Raḥīm Bahādur ḥān sözüimiz*

(3) *Ḥamd ol pād-şāhīga kim ṭabaḳāt-ı āsmānnı (و لقد زينا السما و الدنيا بزينة الكواكب) birle müzeyyen kıldı (4) ve taḥiyyat ol ḥabībīga kim ḳurbet maḳāmı ve (السلام عليك ايها النبي و) tép mu‘ayyen kıldı (5) ve selām anıng āl u aşḥāblarığa kim her birini necm-i hādī kıldı. Bes maḳşūd bu muḳaddemedin bu kim ḥürşid-i ḳadr ve āsmān-ı bedr ḳarıntaşlar birle (6) ḥükümet-penāh settāre-sipāh berḥürdār ini ve oğullarğa, ‘ālī-maḳām sa‘ādet-fercām diyānet ve şecā‘atlık şāyib-rāy ḳaraçu biy¹⁸ lerge, (7) zerrin-ḳalem ve müşḳīn-raḳam dīvān¹⁹lar birle āstān-ı felek-iştibāhda turğan ḥācib²⁰larğa, şerī‘at-şi‘ār pürhünergār ḳāzılara ve her bābdın (8) vuḳūflıḳ aḳa²¹ ve erbāb²²larğa, küllü ‘ummāf²³ [ve] sekene-i ḥ(w)ārazm ḥuşūşan Ḥīvaḳ (احسن الله احوالهم)ğa bu uçurda ḳuṭbu’l-evliyā ve senedü’l-etḳiyā Şavma‘ī Ata (عليه الرحمة)²⁴ ning (9) neseb-i mübārekleri ḥāzret-i ‘Alī (كرم وجهه الله)ğa yetişe turur. Büzürgvār-ı mezkürning rūḥ-ı şerīflerin şılap ve ḥürmet kılıp Yūsuf Ḥ(w)āce (10) ve Ata Cān Ḥ(w)āce ve Baba Cān Ḥ(w)āce ve Gedāy Ḥ(w)āce ve Sikender Ḥ(w)āce ve Ḳalender Ḥ(w)āce ve Nūru’d-dīn Maḥdūm ve ‘Avaz Ḥ(w)āce ve Gümān Ḥ(w)āce büzürgvār (11) (عليه الرحمة)ning evlādları erkeni ḥātır-ı şarīfimizğa ma‘lūm bolğan zerre-i āftāb-ı ‘ināyetimizni muşārun ileyhimlerinin aḥvālīga şāmil kılıp (12) körüp bilip tarḥān ve marfū‘u’l-ḳalem kılduḳ. İmdi bu fermān-ı ḥümāyun-ı ‘ālī maẓmūnığa muṭṭalı‘ bolgaç bu mezkūr bolğan camā‘atnı tarḥān ve marfū‘u’ (13) l-ḳalem bilip küllü tekālif-i dīvānī ve me‘unāt-ı sultānīdin sivā u müstesnā bilip küllü ‘ameldār²⁵lar ḳademlerin ve ehl-i ḳalem²⁶ ḳalemlerin tarta tutsunlar (14) ve her yerde ékin ékseler ve nihāl tıkseler carīb²⁷ u ṭanābāne²⁸ tilemesünler ve yepekleridin māf²⁹ almasunlar, élçi ve yolçı barguçı ve kélgüçi öylerige (15) tüşüp kelle ve ḳaralarından ulag³⁰ tutmasunlar, bācbān³¹ ve keştībān³² ve ḳoruḡbān³³ ve dervāzebān³⁴ ve terāzūbān³⁵, biy³⁶, ḳaravul³⁷ ve kötevü³⁸ bir ḥabbe bir dīnār (16) ṭama‘ u tavaḳḳu‘ kılmasunlar, hiç vechdın zarar u zaḥmet yétkürüp āzurde-ḥātır kılmasunlar ve her yılda tāze nişān tilemesünler. (17) Tā kim bu mezkūr bolğan cemā‘at tinç köngül ve āsūde-ḥātır bolup ba‘da ez-adā-yı*

şalavāt-ı hamse bizning du'ā-yı devlet-i ebed-muddatımızğa (18) meşğül bolğaylar tēp tārīh-i hicrī ming taqı iki yüz yigirme törtde cumāda's-şānī ayıda mührlik nişān bitildi. Sene 1224.

5. SONUÇ

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlayan metindilbilim çalışmaları, metinlerin geleneksel metodlardan farklı bir biçimde incelenmesi esasına dayanır. Bu çalışmada Hive hanlığının (1511-1920) son hanlarından Muhammed Rahim Bahadır (1806-1825)'un 1809 tarihli bir yarlığı metindilbilimsel açıdan incelenmiştir. Söz konusu yarlık, 19. yüzyıl Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Hive hanı Muhammed Rahim Bahadır Han tarafından Savmai Ata adlı bir evliyanın dokuz oğluna tarhanlık verildiğini belirten bir yarlıktır. Yarlık, tarhanlık verilen kişilere askeri, siyasi, ekonomik vb. açıdan birçok ayrıcalık tanındığını bildirmektedir.

Çalışmada elimizdeki yarlığın üslubu ve metindilbilimsel bakımdan bağdaşıklık görünümü üzerinde durulmuştur. Üslup bakımından yapılan incelemede yarlıkta *intitulatio* (elkap), *arrena* (giriş/dua/niyaz/invocatio), *promulgatio* (bilgilendirme/duyuru), *dispositio* (talep), *narratio* (nakil/anlatım), *sanctio* (tasdik), *corroboratio* (teyit), *datatio* (tarih) bölümlerinin bulunduğu; başka yarlıklarda görülebilen *locus* (yer) bölümünün ise eksik olduğu görülmektedir.

Bağdaşıklık görünümü bakımından ise yarlık yinelenmeye dayalı yapısı, art gönderimsel yapısı, bağlantı öğeleri, örtüklük yapısı, eksilteli yapısı, izleksel (tematik) yapısı, dilbilgisel eylem zamanları ve yarlığı bölümlere ayıran belirticiler gibi çeşitli açılardan incelenmiştir. Buna göre yarlıkta *bu mezkūr bolğan camā'at ile tarhān ve marfū'u' l-ķalem* öbeklerinin iki kez yinlendiği görülmektedir. Yarlıkta önce adı söylenen *Şavma'ī Ata*'dan daha sonra *büzürgvār-ı mezkūrning ve büzürgvār* şeklinde söz edilerek art gönderim yapılmıştır. Benzer şekilde önce Savmai Ata'nın oğullarının adı zikredilmiş, akabinde aynı kişilere *muşārun ileyhim* ve *bu mezkūr bolğan camā'at* göndergesiyle yeni bir art gönderim daha yapılmıştır. Yarlıkta en çok *kim, ve, u, birle* bağlantı öğeleri kullanılmıştır. Diğer bağlantı öğeleri ise şunlardır: *bes, imdi, tā kim, tēp*. Yarlığın Türk-İslam toplumlarında görülen kültür çevresinde üretilmiş olması, alıcının da benzer şekilde aynı çevreye ait olması nedeniyle yarlıkta Türk-İslam kültürüne ait kültürel örtüklüğü ifade eden durumlara rastlanmaktadır. Örneğin yarlık, "Allah" anlamına gelen "hū" kelimesi ile başlar. Yarlıkta *(Mén) Ebu'l-mużaffer (bolğan) ve'l-manşūr (bolğan) Muħammed Raħīm Bahādur ħān (mén). (Bizning) sözüimiz (bu durur kim)* gibi özne, yüklem, tümleç, fiilimsi, iyelik eki vb. eksilteli yapıların kullanılmış olduğu görülmektedir. Ancak bu eksilteli yapılar metnin anlaşılmasını zorlaştırmamakta, tam aksine metnin anlaşılabilirliğine ve akıcılığına katkıda bulunmaktadır. Elimizdeki yarlığın temel izleği ise Savmai Ata'nın oğullarına tarhanlık verilmesidir. Ancak yarlıkta temel izleğin örgesi (motif) iken örgeleri olan alt izlek durumuna geçen örgelere de rastlanmaktadır. Yarlıkta geçen dilbilgisel eylem zamanları geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamandır. Bir ferman olmasının doğal sonucu olarak yarlıkta emir (buyurma) kipi de sıklıkla kullanılmıştır. Yarlıktaki bölüm belirticilerine ise şunlar örnek verilebilir: *bes, imdi, tā kim*.

Yarlığın tutarlılık görünümü ise özelleştirme bağlantısı, sebep-sonuç bağlantısı, amaç bağlantısı, zaman bağlantısı, karşılaştırma bağlantısı gibi açılardan ele alınmıştır. Buna göre yarlıkta tüm sahabelerden sonra her biri ile ilgili bir özelleştirme yapılarak; bütün Harezmi'den sonra yönetim merkezi olması hasebiyle en önemli bölgesi olan Hive halkı belirtilerek; 'ameldârlar ve ehl-i kalem göndergelerinin bācbān ve keşībān ve qoruğbān ve dervāzebān ve terāzūbān, bīy, qaravul ve kötevül şeklinde özelleştirilerek göndergeler arasında özelleştirme bağlantısı kurulduğu görülmektedir. Han'ın Savmai Ata'ya hürmetinin sebebi, onun soyu Hz. Ali'ye dayanan bir evliya olmasıdır. Sözü geçen kişilere tarhanlık verilmesinin sebebi ise onların Savmai Ata'nın çocukları olmalarıdır. Buradaki sebep-sonuç bağlantısı, hanın dinî değerlere saygılı olduğunun bir göstergesi olması açısından değerlidir. Yarlıkta amaç bağlantısı, yarlık verilen kişilerin rahat ve huzur içinde hana ve hanlığın bekasına beş vakit namazlarından sonra dua edebilmeleri amacıyla devlet memurlarının onları kesinlikle rahatsız etmemeleri, onlardan herhangi bir istekte bulunmamaları ve vergi almamaları vb. buyurularak gösterilmiştir. Tanrının gökyüzünü yarattıktan sonra *habīb* olarak nitelenen peygambere *kurbet makamı* verdiğini ve daha sonra peygamberin *āl* ve *aşhāb*larının her birini *necm-i hādī* kıldığı belirtilmektedir. Cümle dizilerinde belirtilen üç eylem, zamansal olarak ardışık bir yapı sergilemektedir. Buradaki zaman bağlantısı zaman belirleyici bir sözlüksel birim kullanılmadan yapılmıştır. Yarlıktaki karşılaştırma bağlantısı, iki ayrı göndergenin birbiriyle karşılaştırılması ile değil aynı göndergenin ögesi ile bütününe karşılaştırılması yoluyla oluşturulmuştur: *zerre-i āftāb-ı 'ināyet*.

Yarlık 18 satırdan oluşmaktadır. Yarlığın Hicri 1224 senesinin Cumada's-sani ayında yazıldığı belirtilmiştir. Bu tarih, Miladî 1809 yılının Temmuz veya Ağustos aylarına tekabül etmektedir.

Elimizdeki yarlığın baş kısmında bulunan övgü ifadeleri dışında sade yazılmış bir metin olduğu söylenebilir. Ayrıca metinde izleğe uygun olarak vergi ve devlet yönetimi ile ilgili birçok terimin geçtiği görülmektedir.

NOTLAR

- ¹ Hive Hanlığı tarihi ile ilgili bilgi için bk. Saray 1994; Saray 1998: 167-170; Saray 1993.
- ² Yuri Bregel, *Documents from the khanate of Khiva (17th-19th centuries)*, Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, Indiana, 2007.
- ³ Muhammed Rahim Bahadır Han kendisinden önce Hive hanı olan El Tüzer Han'ın kardeşidir. El Tüzer'in öldürülmesi üzerine 1806 yılında hanlık tahtına oturmuştur. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın hayatı hakkında en önemli kaynak Munis Harezmi (1778-1829) tarafından başlanan ve yeğeni Muhammed Rıza Mirab Agehi (1809-1874) tarafından tamamlanan *Firdevsü'l-İkbal* adlı tarih kitabıdır. Firdevsü'l-İkbal'de Muhammed Rahim Han döneminin ilk yedi yılını Munis Harezmi yazmış, ölümü üzerine 1813-1825 yılları arasındaki dönem ise yeğeni Agehi tarafından tamamlanmıştır. Muhammed Rahim Bahadır'un anlatıldığı bölümler *Firdevsü'l-İkbal*'in beşinci babının ikinci yarısında yer almaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 1999; Kaman 2012; Şişman 2012.
- ⁴ Bregel, bu tarihi 1810 olarak çevirmiştir.
- ⁵ Bregel 2007:19-20.
- ⁶ Tarhanlık, eski Türklerde yüksek rütbeli devlet görevlilerine verilen bir unvanı; Türk ve Moğol devletlerinde hükümdar tarafından bazı devlet adamlarına tanınan geniş imtiyazı ifade eden terimsel bir kelimedir. Eski Türk hukuk terimlerinden biri olan tarhanlık, Türklerde ve Moğollarda çeşitli anlam ve temsil gücüne sahip olmakla birlikte genel olarak devlete hizmeti geçen veya hükümdarın teveccühünü kazanmış kimselere hükümdar tarafından askerî, ticarî ve hukukî açıdan birçok imtiyazlık ile bütün vergilerden muaf tutulma hakkı verilmesi anlamına gelmektedir (Özyetgin 1996: 75-77; Ahmetbeyoğlu 2011: 19-20).
- ⁷ Yarlık, *Büyük Türkçe Sözlük*'e göre "ferman" anlamında bir tarih bilimi terimidir. Yarlık kelimesi, *yarlıka-* şeklinde türemiş fiil olarak "(Tanrı) buyurmak, lutfetmek, esirgemek" anlamında Orhun Yazıtlarında; *yarlıg* şeklinde Eski Uygur metinlerinde, *Divanü Lugati't-Türk*'te, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Osmanlı Türkçesi sahalarında "emir, ferman" anlamında teknik bir terim olarak geçmektedir. *Yarlık* hakkında daha fazla bilgi ve kelimenin etimolojisi ile ilgili tartışmalar hakkında bk. Özyetgin 1996: 73-74; Kamalov 2013: 334-335.
- ⁸ Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız Savmai Ata'nın soyunun direkt olarak Hz. Ali'ye bağlanmasından, başka bir deyişle arada herhangi bir silsile gösterilmemiş olmasından dolayı Bregel'in bu bilgiye temkinli yaklaştığı anlaşılmaktadır: *Sawma'ṭ Ata (whose lineage is also mentioned in doc. No. 7 as Sawma'a Atayi who traced themselves back to calif 'Alī) seems to be otherwise not known* (Bregel 2007: 69). Bizce de bu düşünce mantıklıdır.
- ⁹ Bregel, burada bizim unutulmuş olduğunu varsaydığımız [ve] bağlacının göz önüne almadığından İngilizce özet çevirisinde burada bahsedilen "Harezmi, özellikle Hive halkı"ndan söz etmemektedir. O, burayı Harezmi'deki, özellikle Hive'deki tüm memurlar olarak anlamıştır.
- ¹⁰ Metinde hana verilmiş herhangi bir dilekçeden açıkça söz edilmemekle beraber Bregel, sözü geçen oğulların Han'a bir dilekçe verdikleri kanaatindedir (Bregel 2007: 20). Biz de bu düşünceye katılmaktayız.
- ¹¹ Metindilbilim üzerinde son yıllarda Türkiye'de yeni çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak bk. Subaşı Uzun 1995, Günay 2003, Ayata Şenöz 2005, Aktulum 1999, Aktulum 2004, Aşkın Balcı 2006, Aşkın Balcı 2009, Özkan 2004, Öztokat 2005, Parlak 2009, Günay 2013, Dilidüzgün, 2017.

- ¹² Metindilbilimsel incelemelerin en temel iki ölçütü *bağdaşıklık* ve *tutarlılık* olmakla birlikte bazı araştırmacılar bu ölçütlere *amaçlılık*, *kabul edilebilirlik*, *durumsallık*, *bilgi vericilik* ve *metinlerarasılık* (bk. Toklu 2003: 124-132) gibi ölçütler de eklemektedirler.
- ¹³ Bregel, yazmadaki *karıntaşlar* kelimesini *akrabalar* “relatives” şeklinde çevirmiştir (Bregel 2007: 19) ki bizce de bu bağlamsal açıdan doğru bir yaklaşımdır.
- ¹⁴ Yazmada *ini* ve *oğullar* şeklindedir.
- ¹⁵ Daha önce belirtildiği üzere, Bregel’e göre bu kişiler Han’a dilekçe yoluyla başvurmuşlardır (Bregel 1995: 20). Bu durumda buraya “Savmai Ata’nın Han’a dilekçe sunmaları”nı da bir öрге olarak düşünmek mümkündür. Ancak bu öрге, metinde çok açık bir şekilde ifade edilmemektedir.
- ¹⁶ Bu bağlantı ilişkisini Subaşı Uzun, *Neden Bağlantısı* olarak ifadelendirmiştir (Subaşı Uzun 1995: 124-125).
- ¹⁷ Kur’an-ı Kerim 37: 6.
- ¹⁸ Devlet yönetiminde önemli bir yönetici. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 65-66.
- ¹⁹ Çeşitli rütbelerde sivil memurlar için kullanılan bir terim. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 63.
- ²⁰ Teşrifatçı. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 63.
- ²¹ Şehirlerde Sart devlet memurlarına verilen bir unvan. Ağa, arbâb’dan bir derece daha yüksektir. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61.
- ²² Şehirlerde Sart devlet memurlarına verilen bir unvan. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61.
- ²³ Tahsildarlar.
- ²⁴ Daha önce de belirtildiği üzere, tıpkıbasımda bu bölümün mürekkepleri dağılmıştır. Ancak Bregel, yazmanın sağ üst köşesinde yazılı bulunan “Şavma‘î Ata (عليه الرحمة)”nın burada yer aldığını belirtmektedir (Bregel 2007: 19).
- ²⁵ Tüm devlet memurları için kullanılan bir unvan. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61.
- ²⁶ Tüm sivil devlet memurları, özellikle kâtipler için kullanılan bir unvan. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61.
- ²⁷ Bir ölçü birimi iken yarlıkta bir tür vergilendirme terimi kullanılmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 64.
- ²⁸ Yarlıkta bir tür vergi terimi anlamındadır. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 68.
- ²⁹ Bir tür genel vergi terimi iken yarlıkta sadece ipeklerden alınan vergi anlamındadır. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 65.
- ³⁰ Hanın elçi ve habercilere hayvan sağlama vergisi. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 68.
- ³¹ Gümrük memuru. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61.
- ³² Amu Derya’daki gemi kaptanı. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 64.
- ³³ Han’a ait koruların koruyucusu olan devlet memuru. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 66.
- ³⁴ Şehirlerdeki kale kapısını koruyan ve vergi alan devlet memuru. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 63.
- ³⁵ Pazarlardaki mallardan vergi toplayan devlet memuru. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 68.
- ³⁶ Komutan, bey. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 61-62.
- ³⁷ Karakol. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 66.
- ³⁸ Bir çeşit devlet memuru. Daha fazla bilgi için bk. Bregel 2007: 64-65.

EK 1. Yarlığın Tıpkıbasımı

Kaynak: Bregel (2007)

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2011). “Tarhan”, TDVİA. 40: 19-20. İstanbul. (Erişim: 16.12.2013), <http://www.islamansiklopedisi.info>
- Akbayır, S. (2013). *Cümle ve Metin Bilgisi (Eğitim Fakülteleri İçin)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Aktulum, K. (1999). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Aktulum, K. (2004). *Parçalılık Metinlerarasılık*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Alpargu, M. (2002). “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*. 557-605.
- Aşkın Balcı, H. (2006). Metindilbilim Açısından Bir Çözümleme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 191-204.
- Aşkın Balcı, H. (2009). *Metindilbilime Kavramsal Açından Genel Bir Bakış*. Ankara: 24 Saat Yayıncılık.
- Ayata Şenöz, C. (2005). *Metindilbilim ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- Aydın, İ., & Torusdağ, G. (2014). Türkçe Öğretimi Çerçevesinde Yazınsal Bir Metin Çözümleme Örneği Olarak Refik Halit Karay’ın Garip Bir Hediye’si. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (3/4), 109-134.
- Bregel, Y. (1999). *Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, Firdaws al-iqbāl (History of Khorezm)*. Köln: Brill.
- Bregel, Y. (2007). *Documents from the khanate of Khiva (17th-19th centuries)*. Bloomington, Indiana: Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
- Demirci, K. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Dilidüzgün, Ş. (2017). *Metindilbilim ve Türkçe Öğretimi - Uygulamalı Bir Yaklaşım*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual.
- Günay, D. (2013). *Söylem Çözümlemesi*. İstanbul: Papatya Bilim.
- Kamalov, İ. (2013). “Yarlık”. *TDVİA*, 43: 334-335. İstanbul. (Erişim: 16.12.2013), <http://www.islamansiklopedisi.info>
- Kaman, S. (2012). *Firdevsü'l-İkbal: Giriş-transkripsiyonlu metin (Vr.156b-336a)-inceleme-dizin*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Karaağaç, G. (2015). *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK.

- Onursal, İ. (2003). Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık. (hz. Ayşe Kıran, Ece Korkut, Suna Ağıldere), *Günümüz Dilbilim Çalışmaları* (s.121-132). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Özkan, B. (2004). Metindilbilimi, Metindilbilimsel Bağdaşıklık ve Haldun Taner'in 'On İkiye Bir Var' Öyküsünde Metindilbilimsel Bağdaşıklık Görünümleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13(1), 167-182.
- Öztokat, N. (2005). *Yazınsal Metin Çözümlemesinde Kuramsal Yaklaşımlar*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK.
- Parlak, H. (2009). *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: TTK.
- Saray, M. (1998). "Hive Hanlığı". *TDVİA*, 18: 167-170. İstanbul. (Erişim: 16.12.2013), <http://www.islamansiklopedisi.info>
- Subaşı Uzun, L. (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul.
- Şişman, R. Ş. (2012). *Firdevsü'l-İkbal, giriş-transkripsiyonlu metin: Vr. 336a-523a*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi
- TDK (2016). *Büyük Türkçe Sözlük*. (Erişim: 16.12.2016), http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- Toklu, O. (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.